

Učené společnosti a české země od 18. století po dnešek – k 25. výročí Učené společnosti ČR

Psát o učených společnostech v českých zemích je obtížný úkol a historik jen těžko hledá, co by se dosud v literatuře neobjevilo. Zejména nejtradičnější a nejdéle působící učená společnost v českých zemích, tedy Královská česká společnost nauk (KČSN), věnovala po celou dobu své existence mimořádnou pozornost vlastním dějinám a kulatá výročí obvykle slavila syntetickým zpracováním své historie. Tohoto úkolu se zhostil např. Josef Kalousek nebo archivář a historik Jaroslav Prokeš (vydáno v r. 1938, ale zadáno bylo k výročí 1934). I v současné době se těší Královská česká společnost nauk, obzvláště její nejstarší dějiny, zasloužené pozornosti. Velké diskuze již od 60. let minulého (tedy 20.) století vyvolává především dodnes nevyřešená otázka vzniku Společnosti. Je ovšem pravda, že v poválečném období nevznikla samostatná knižní syntéza dějin Královské české společnosti nauk od jejich počátků až po vynucený konec v r. 1952. Ale i tento nedostatek je zmírňován pozorností, které dějinám KČSN věnovala publikace *Bohemia docta*. K historickým kořenům vědy v českých zemích (*Academia 2010*; v r. 2018 vyšla i v anglickém překladu). Autorka kapitoly popisující osudy Královské české společnosti nauk v této knize Magdaléna Pokorná navíc v blízké době chystá završení svých dlouhodobých výzkumů o dějinách KČSN, a tak můžeme oprávněně doufat, že se dějiny Společnosti dočkají shrnutí v podobě moderně zpracované syntézy. Tento text tak lze považovat za navnadění k další cestě za ponorem do minulosti učených společností u nás. Rozsáhlá literatura zároveň umožňuje vybrat pouze některé zajímavé obrazy, mezi nimiž se budeme pohybovat pomocí různých oslíků mýstků. Přídavné jméno oslí přitom nelze vnímat jako narážku na některé staré malířské mistry, např. Francisca Goyu, zobrazující akademické učence s oblibou jako zabeďněné osly, ale skutečně jako literární figuru, jež mi dovolí provést čtenáře na čtyřech stranách *Živy* několika stoletími bohatých dějin učených společností v českých zemích.

I když se soustředím na již tolikrát zmíněnou Královskou českou společnost nauk, nemohu nepřidat alespoň základní údaje o dalších učených společnostech, zejména o těch s ambicí celozemské nebo celostátní působnosti. Úmyslně říkám ambicí, protože v praxi prakticky všechny učené společnosti až do vzniku Československé akademie věd zůstaly svým členstvem, nebo přesněji kmenovým členstvem, pevně vázány na konkrétní místo a jeho nejbližší okolí. Žádná z nich totiž nedisponovala takovými finančními prostředky, aby mohla propíacet cestovně přespolním členům, kteří navíc neměli na podobné výpravy dostatek času. Některé společnosti, např. klíčová učená společnost německojazyčných vědců a umělců v českých zemích koncem 19. a v první polovině 20. století, *Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Literatur und Kunst in Böhmen*, dokonce jako podmínku řádného členství uváděly bydliště v sídle společnosti nebo jeho okolí. Jiné zase požadovaly pravidelnou účast na schůzích, včetně schůzí příslušných tříd, což prakticky vylučovalo z aktivního podílu přespolní.

Proto můžeme konstatovat, že i Královská česká společnost nauk a do značné míry Česká akademie věd a umění (původně Akademie císaře Františka Josefa pro vědu, slovesnost a umění) byly přes svůj název především pražskými institucemi a značná část jejich členů se rekrutovala z prostředí pražských vysokých škol. Nicméně nesmíme se proto domnívat, že učené společnosti fungovaly výhradně v Praze. Že by šlo o omyl, jasně dokládá i nejstarší osvětská učená společnost v českých zemích, která vznikla ještě několik desítek let před Soukromou společností nauk, přímou předchůdkyní KČSN. Již na sklonku r. 1746 totiž byla založena jako první učená společnost ve středoevropské habsburské monarchii *Societas eruditorum incognitorum in terris Austriacis* (zkráceně *Societas incognitorum*), a to v Olomouci. Hlavním iniciátorem jejího vzniku byl bývalý pobočník slavného vojévůdce Evžena Savojského svobodný pán Josef von Petrasch, pocházející ze Slavonie, což bylo historické území v současnosti rozdělené mezi Chorvatsko a Srbsko – Petrasch byl původem spojen s městem Slavonski Brod ležícím nyní

1 Periodikum *Monatliche Auszüge Alt- und neuer gelehrten Sachen* vydávala *Societas incognitorum* v letech 1747–48. Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR (MÚA AV ČR), fond Fotobírka Bohumila Vavrouška, sign. N 1507

v Chorvatsku. Členové *Societas incognitorum* se scházeli v Petraschově paláci na olomouckém Horním náměstí, avšak na rozdíl od již zmiňovaných pozdějších učených společností tato fungovala do značné míry virtuálně a sdružovala členy z celé střední Evropy, ale např. také z Itálie, kteří informovali o nejnovějších objevech a vědeckých výzkumech v referátovém periodiku *Monatliche Auszüge Alt- und neuer gelehrten Sachen* (obr. 1), vycházejícím v letech 1747–48. Naopak s klíčovou místní vědeckou institucí, tedy olomouckou univerzitou ovládanou tehdy řádem jezuitů měli osvícenci ze *Societas incognitorum* dosti napjaté vztahy. Mezi členy najdeme zajímavé intelektuální osobnosti, a to nejen katolíky, ale i protestanty. Uvedme namátkou lipského básníka a literárního vědce Johanna Christopa Gottscheda nebo rektora evangelického lycea v Prešpurku (dnešní Bratislavě) a jednoho z posledních opravdových evropských polyhistorů Matyáše (nebo chcete-li Mateje) Bela, jenž již v polovině 30. let 18. století plánoval založení Uherské učené společnosti v Bratislavě. Mnozí historici předpokládají, že členem *Societas incognitorum* byl i přední představitel vídeňského osvícenství a osobní lékař Marie Terezie, člen britské Královské společnosti a Královské švédské akademie věd Gerhard van Swieten, původem z Nizozemska, který stál v pozadí mnoha tereziánských reforem.

I když název olomoucké učené společnosti zdánlivě naznačuje, že šlo o tajný spolek, pravý opak je pravdou. Komplikovaná situace a vratké postavení osvětského spolku narázejícího na tuhou odpor jezuitů, kteří i v samotném názvu společnosti viděli výsměch, si vynutila velkou transparentnost a přimknutí se k panovníckému trůnu, který poskytoval ochranný deštník. Marie Terezie *Societas incognitorum* skutečně přála a dokonce jí v r. 1750 svěřila i jisté pravomoci v oblasti cenzury. Jak znamená autor monografie o *Societas*

incognitorum (vydal Archiv Akademie věd ČR v r. 1996) Antonín Kostlán, politika státní moci v habsburské říši vůči učeným společnostem se teprve utvářela a oficiálně povolena olomoucká společnost byla poněkud experimentem v malých provinčních podmínkách, který se ne zcela vydařil – situace se ukázala jako ještě nezralá a zhruba v r. 1751, tedy asi pět let po svém vzniku Societas incognitorum mizí. Její osud byl nepochybně předznamenán již situací výše zmíněného periodika společnosti, které existovalo pouze dva roky a nezachránilo ho ani přenesení místa vydávání z Olomouce do kosmopolitnějších německých měst Frankfurtu nad Mohanem a poté Lipska. V každém případě s koncem Societas incognitorum skončilo na delší dobu také koketování císařského dvora s podporou učených společností typu akademií věd. Nicméně ještě za vlády Marie Terezie, v r. 1769, vznikla v tehdejší rakouském Nizozemsku, tedy v dnešní Belgii (resp. Bruselu), akademie věd a umění, kterou panovnice povýšila na císařskou a královskou akademii. Bohužel v samotném jádru monarchie, tedy v rakouských a českých zemích vládly odlišné, pro vědu méně příznivé podmínky a na obtíž narážely především humanitní vědy. Ostatně Marie Terezie v 70. letech 18. století zvažovala vytvoření akademie věd po vzoru londýnské Královské společnosti, která by sdružovala výhradně badatele v oblasti přírodních věd. Tento plán však nestihla uskutečnit.

Od Soukromé po Královskou

Královská česká společnost nauk vznikla původně jako Soukromá společnost nauk, což jasně ukazuje, že přízeň dvora a panovníka si teprve musela vydobýt. Jak jsem uvedl výše, o přesném datu založení se vedou již od 19. století vleklé spory, a nelze očekávat, že by se je podařilo v brzké době rozřešit. Nejspíš tato otázka nebude nikdy jednoznačně zodpovězena. Formovat se začala pravděpodobně někdy kolem r. 1770. Je jisté lákavé se přiklonit k r. 1769, jenž většina badatelů považuje za nejstarší možný. Pak bychom mohli slavit velmi kulaté jubileum čtvrt tisíciletí nejstarší předchůdkyně dnešní Učené společnosti České republiky. Nicméně se zdá mnohem pravděpodobnější, že Soukromá společnost se zformovala o nějaký ten rok později. Jedním z hlavních argumentů je i skutečnost, že spiritus agens jejího utváření, mineralog a geolog Ignaz Anton von Born (obr. 2) v r. 1769 působil jako horní rada v uherské Banské Štiavnici a do Prahy, kde studoval práva, se vrátil až v následujícím roce, kdy se stal přísedícím zdejšího Nejvyššího mincmisterského a horního úřadu. V Praze působil pouze do r. 1776, kdy ho císařovna povolala do Vídně, aby zde uspořádal c. k. kabinet přírodnin. Navíc patrně čtyři další roky z důvodu nemoci prožil z větší části na svém statku Staré Sedliště u Tachova. Přesto zanechal v pražském prostředí mimořádně hlubokou a trvalou stopu. Přesvědčený stoupenec osvícenství patřil mezi horlivé organizátory společenského života a byl důležitou osobností mezi svobodnými zednáři. Údajně psal Wolfgang Amadeus Mozart postavu moudrého Sarastra v opeře Kouzelná flétna podle něj. Born pocházel z tehdejšího

Sedmíhradská, z města Karlsburg, česky Bělehradu Karlovského, který leží jako město Alba Iulia v nynějším Rumunsku. O dvě nejméně významnější učené společnosti v českých zemích 18. století se tak nejvíce zasloužili učenci původem z jihovýchodní Evropy. Můžeme to chápat jako svědectví o přínosu internacionalizace ve vědě.

Josef Kalousek klade datum vzniku Soukromé společnosti k r. 1770, nicméně prvním jejím výstupem byl podle něj i jiných vědců až o rok mladší kritický časopis Gelehrte Nachrichten, který však vycházel jen v letech 1771 a 1772. Od r. 1775 na něj navázalo periodikum Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen zur Aufnahme der Mathematik, vaterländischen Geschichte und der Naturgeschichte (viz obr. 4), jehož prvních 6 svazků vyšlo v letech 1775–84. Na rozdíl od Gelehrte Nachrichten zde již byla uveřejňována jména přispěvatelů, takže lze odhadnout okruh možných členů Společnosti – šlo např. o historika a filologa Gelasia Dobnera, matematika Jana Tesánka, astronoma a pozdějšího ředitele hvězdárny v Klementinu Antonína Strnada, matematika a astronoma hraběte Franze Ernsta Schaffgotsche, historika Františka Martina Pelcla, matematika, geologa a technika Tobiase Grubera, matematika a fyzika Josefa Steplinga, slavistu Josefa Dobrovského nebo lékaře Jana (Johana) Mayera. Objevuje se i jméno důstojníka, didaktika a matematika hraběte Franze Josepha Kinského, pozdějšího dlouholetého ředitele Válečné akademie ve Vídni, kterého J. Kalousek označuje vedle I. A. von Borna za druhou nejméně významnější osobnost stojící za vznikem Soukromé společnosti nauk. A zapomínat by se nemělo ani na zásluhy hraběte Franze Antona Nostitze-Rienecka. Podnět k založení Společnosti údajně vznikl na schůzkách, které se konaly v jeho malostranském paláci, a pozdější přední funkcionáři Společnosti J. Dobrovský a F. M. Pelcl, v jeho domácnosti působili jako vychovatelé. Shrnutí

a podtrženo – vznik pozdější Královské české společnosti nauk umožnila mimořádná symbióza schopných učenců a osvětených sponzorů z řad vyšší šlechty. Na tomto principu fungovala Společnost i v následujících desetiletích, postupně se však aristokratický patronát stával stále formálnější, a proto prakticky bezcenným.

Zlomový okamžik v činnosti Soukromé společnosti nauk přišel v r. 1784 – toto datum je považováno za nezpochybnitelný počátek Královské české společnosti nauk a objevuje se i např. v prvním zákoně o Československé akademii věd z r. 1952. Máme tak další půlkulaté jubileum, i když poněkud kostrbaté – je tomu letos 235 let, co dospěli členové Soukromé společnosti k názoru, že by se mohli pokusit získat pro sebe záštitu panovníka, jímž byl tehdy Josef II., považovaný za vládce podporujícího reformy a osvětu. Odpověď na jejich žádost ale přinesla velké zklamání – panovník vyjádřil přesvědčení, že ještě není vhodná doba k založení veřejné akademie věd, a tak se jediným výsledkem stal příslib sálu v Karolinu (dnešní Vlastenecký sál), s trochou dehonestující poznámkou, že je stejně prázdný. Někteří členové, zejména lékař J. Mayer, dali zklamání průchod a budoucnost Společnosti viděli velmi pesimisticky. Kalousek k tomu podotýká, že Mayer patrně občas podléhal melancholickým záchvatům, ale nezaujatá analýza císařovy odpovědi spíše dokládá realismus Mayerovy interpretace. V samotné Společnosti však převládaly opačné názory, podpořené mimo jiné argumentem G. Dobnera, že císař vynechal z názvu Společnosti přívlastek soukromá, a tím ji vlastně povýšil. Trochu problém je, jak si všiml J. Kalousek, že dochované listiny Dobnerovo tvrzení vyvracejí. Budiž to poučením, že někdy i chybná a manipulativní argumentace může vést k pozitivním výsledkům. Ostatně nebylo to naposledy, co členové Společnosti eufemisticky řečeno kreativně interpretovali vyjádření panovníka nebo státu – podobně sporné bylo přidání přídatného jména královský do názvu na základě pravděpodobně administrativního omylu. Na schůzi 4. prosince 1784 se nakonec dohodli na změně názvu na Českou společnost nauk a schválili i další náležitosti směřující k její přeměně v řádný spolek s jasnými stanovami a pevnou členskou strukturou. Mimo jiné byla přijata zásada, že za člena může být přijat jen ten, kdo předloží stať způsobilou k vydání v již zmiňovaném periodiku Abhandlungen.

Činnost České společnosti nauk se nevyčerpávala jen získáváním učených statí do Abhandlungen a schůzkami a přednáškami členů. Ambicí učených společností osvětské éry bylo účinně přispívání k řešení různých aktuálních otázek, což platilo do značné míry i pro humanitní vědy. Politická moc stejně jako v současnosti i v 18. století očekávala od vědců především pomoc pro hospodářství. Nástrojem KČSN se pro tento účel stalo vypisování tzv. cenných otázek, tedy vědeckých soutěží na řešení některých většinou aktuálních témat. Jako příklad zvolím svou oblíbenou cennou otázku z počátku 19. století, která se týkala problematiky falšování potravin, tedy něčeho, co do určité míry dodnes neztratilo na významu. Přesně zněla: Který-

2 O vznik Královské české společnosti nauk (KČSN) se nejvíce zasloužil Ignaz Anton von Born. MÚA AV ČR, fond Reportáže ČSAV a AV ČR, sign. FS P I, č. 142

3 Klíčovou osobností KČSN v 19. století byl historik František Palacký (vlevo). V 70. letech 19. století chtěl Josef Jireček (uprostřed) přebudovat KČSN na akademii věd. Vpravo francouzský historik Ernest Denis, kterého Česká akademie věd a umění vyškrtla z řad členů, a poté zvolila čestným členem. MÚA AV ČR, fond Fotosbírka Bohumila Vavrouška, sign. 6804 a 2860 (obr. vlevo a vpravo); fond KČSN, sign. XI 202 2 (uprostřed)

4 Titulní list periodika Společnosti Abhandlungen der Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften z r. 1786. MÚA AV ČR

mi prostředky způsoby rozmanité zfalšování všelikých potravin mimo zákonné vyšetřování může být odčiněno anebo alespoň umenšeno? Jako v mnoha jiných případech, i tentokrát napoprvé otázka nezbudila dostatečný zájem a bylo nutno ji opakovat a zvýšit celkovou výši odměny z 500 na 700 zlatých. Nová soutěž se již vydařila lépe a KČSN dostala 10 elaborátů různorodé kvality. Jako nejlepší byla po vlekých jednáních vybrána rozsáhlá studie Josefa Wilhelma Knoblauchy čítající kolem 2 000 stran, která také péčí Společnosti v r. 1810 vyšla. Příznačné je, že někteří členové a zároveň neúspěšní uchazeči rozhodnutí kritizovali a poukazovali, že vlastně nenaplnuje požadované parametry – původně mělo jít o vytvoření příručky k praktickému použití pro běžné měšťany nebo i venkovany a Knoblauchovo pojednání se jevílo jako příliš „učenecké“ a zabíhající do zbytečných detailů. Lze konstatovat, že KČSN měla z této cenné otázky spíše samé mrzutosti a základní cíl se stejně nepodařilo naplnit.

Na cestě k akademii věd

Nyní se s ohledem na prostorové možnosti jednoho článku přeneseme přes velkou část 19. století až na jeho závěr, do dob, kdy místo jedné učené společnosti v Praze fungují společnosti, z nichž jedna nese hrdé označení akademie. Samozřejmě tak přijdeme o řadu obrazů, které jsou alespoň ve zkratce přiblíženy v nedávno vydané brožuře k současné Učené společnosti (viz Živa 2019, 3: LXIV–LXVI). KČSN v této době prožívala období vzestupů i trpkých pádů, obvykle v závislosti na aktuální politické situaci. Bohužel při našem skoku také ztratíme možnost více rozebrat zásluhy

jednoho z nejvýznamnějších organizátorů vědeckého života u nás té doby – historika Františka Palackého (obr. 3 vlevo), který se zasloužil o KČSN jako málokdo jiný. V druhé polovině 19. století procházely instituce vědy v českých zemích prudkým vývojem, v němž se odrážela nejen měnící se pozice vědy ve společnosti, ale také národnostní napětí. Emancipace jazykově české vědy byla symbolicky završena v r. 1882 rozdělením pražské univerzity na německou a českou část. KČSN měla dlouhou dobu pověst jazykově utrakvistické instituce, kde spolu působili čeští i němečtí učenci. Jenže i ona se postupně počestňovala – k tomu přispívala významně skutečnost, že pro německé vědce byla Praha často jen mezizastávkou v akademické kariéře a rychle pokračovali dále do Vídně nebo na říšskoněmecké univerzity. Proto také byli přeřazováni z kategorie řádných členů do skupiny členů přesporních. Po rozdělení univerzity situaci v KČSN řešila většina německých vědců v čele se slavným fyzikem Ernstem Machem demonstrativním odchodem. I poté v ní sice působili někteří němečtí badatelé, ale pouze jednotlivci. Část zbylých členů z řad českých i německých vědců chtěla zachovat původní „bohemikální“ ráz Společnosti. To ovšem v atmosféře zostřujících se nacionálních konfliktů nebylo možné.

V druhé polovině 19. století se stávalo i v českém prostředí aktuální otázkou vubudování akademie věd, zejména když r. 1847 vznikla ve Vídni císařská akademie věd, jejímiž členy se stali i někteří vědci z českých zemí, včetně F. Palackého. O její konkrétní podobě se vedly četné diskuze. Již na počátku 60. let přišel s radikálním

a v daných podmínkách asi nere realizovatelným, nicméně opravdu vizionářským návrhem Jan Evangelista Purkyně (blíže např. Živa 2018, 1: 2–5), my ale spíše zmiňme dva pokusy Josefa Jirečka (obr. 3 uprostřed) ze 70. let, z doby politických námluv české reprezentace s vídeňskou vládou. Ty počítaly s přeměnou KČSN na veřejnou korporaci s nárokem na stabilní státní podporu a její přetvoření na akademii věd. I nadále by si však udržovala charakter učené společnosti. Plány neuspěly s odůvodněním, že KČSN nejde o vědecké, ale o nacionální cíle. K tomu s trochou trpkosti poznamenejme, že v této době mezi členy KČSN stále figurovalo mnoho jazykově německých učenců.

S projektem na jazykově českou akademii věd uspěl až o více než 10 let později Josef Hlávka, který pro splnění takových cílů mohl využít svůj obrovský majetek. I Hlávka se nejprve snažil o přetvoření KČSN, ale narazil na malou ochotu funkcionářů Společnosti cokoli významnějšího měnit. KČSN se mimo jiné příliš nezamlouvala snaha Hlávky zapojit do plánované akademie umělce – zlé jazyky tvrdily, že tak činí pouze proto, aby se, ač „nevědec“, mohl stát členem akademie, resp. jejím prezidentem. Následně usiloval Hlávka o začlenění KČSN do nové akademie, nebo její připojení jako I. a II. třídy Akademie – I. třída se obecně zaměřovala na humanitní a společenské vědy s výjimkou filologie, které byla vyhrazena speciální III. třída, a v II. třídě se soustředili všichni přírodovědci i matematici. Poslední IV. třídu pak tvořili umělci. Nakonec však Hlávka po neúspěšných jednáních přestal KČSN do svých plánů jakkoli zapojovat. Protože však český vědecký potenciál byl tehdy ještě přece jen omezený a navíc konkrétní skupina vědců dokázala obsadit všechny důležité posty, členstvo KČSN a I. a II. třídy nově vybudované Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění se do značné míry překrývalo (k historii Akademie v Živě 2015, 2–6 a 2016, 1). Pregnantně to charakterizoval slavný chirurg Eduard Albert v dopise politikovi Gustavu Eimovi: „Prosím Vás! Podívejte se na ty ústavy, kdo je má v rukou. V muzeum Tomek, Studnička, Emler, Kvíčala, Kalousek. Ve Svatoboru zase Studnička, Kalousek, Emler atd. V učené společnosti zase Tomek, Kvíčala, Kalousek, Emler, Studnička. A nyní v akademii zase Kvíčala, Studnička, Kalousek, Emler atd.“ Překrývání členstva provázelo KČSN a Akademii po celou další dobu existence, ale ke sloučení chyběla z obou stran vůle. Třetí učenou společností v Praze se stala Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen, která, jak název napovídá, sdružovala německojazyčné vědce a umělce a byla německou odpovědí na vznik české akademie.

Hlávku založená Akademie, později označovaná jako Česká akademie věd a umění (ČAVU), plnila nejen úlohu učené reprezentativní společnosti, ale díky mecenášům v čele s Hlávkou rozdělovala hlavně zpočátku poměrně štědré finanční podpory vědcům a umělcům. KČSN ve své činnosti stagnovala, mnohé přednášky zápolily s nezájmem členů i veřejnosti a ani publikace většinou nešly zrovna na obdyt.

Společnost nárok na samostatnou existenci obhájovala rozsáhlými zahraničními kontakty, především v oblasti výměny vědeckých publikací.

Učené společnosti a akademie věd u nás ve 20. století

Očekávalo se, že vznik nového státu v r. 1918 přinese také razantní obměnu podoby českých učených společností a dá jim nový impulz k oživení spíše skomírající činnosti. Nakonec to však dopadlo jinak – ČAVU místo reorganizace, která by proměnila její silně zastaralou strukturu a začlenila např. techniky, provedla pouze kosmetické úpravy a přihlásila se k nové republice zvolením nových čestných členů – jednoho z nich, francouzského historika Ernesta Denise (obr. 3 vpravo), jen několik let předtím naopak vyškrtla z řad přesporných členů. KČSN si už účelové členské volby vyzkoušela zejména v 50. letech 19. století, takže nyní si podobnou praxi odpustila. Zato ČAVU ji zopakovala ještě po druhé světové válce, kdy do svých řad zvolila i Winstona Churchilla nebo Josifa Vissarionoviče Stalina.

Ale vratme se na okamžik do éry první republiky – přestože toto období bývá často prezentováno jako zlaté časy české vědy a kultury, učeným společnostem se tehdy nevedlo nijak skvěle a především za krize v 30. letech neustále zápasily s velkým nedostatkem finančních prostředků. Jejich činnost podzavazovaly nerealizované reformy, kvůli nimž byly často vnímány jako zkosnatělé instituce s minimálním kontaktem se současným světem. Nejhorší poměry panovaly v tomto ohledu nikoli ve vědeckých třídách, ale zřejmě ve IV. umělecké třídě ČAVU, hlavně v literárním odboru. Z činnosti KČSN zaslouží pochvalnou zmínku úsilí o další prohlubování mezinárodních kontaktů, které vedlo mimo jiné ke vzniku cizojazyčných periodik, včetně Collection of Czechoslovak chemical communications redigované Jaroslavem Heyrovským a Emilem Votočkem. Chvályhodné bylo i vydávání spisů dřívějších slavných členů – Bernarda Bolzana a Josefa Dobrovského.

Období okupace Československa a jeho dopady na činnost českých vědeckých institucí stačí shrnout jen v krátkosti – i když ČAVU ani KČSN nebyly rozpuštěny, jejich činnost se omezila spíše jen na přežívání. KČSN přišla i o dosavadní sídlo v Klementinu a fungovala v náhradních prostorech. Učené společnosti prošly arizací, což znamená, že z nich byli vyloučeni vědci židovského původu. Obě hlavní Společnosti přitom utrpěly ztráty ve svém členstvu z důvodu rasového i politického pronásledování. KČSN zřejmě především kvůli tomu, že sdružovala více vědců z brněnské Masarykovy univerzity, postiženější nacistickou perzekucí, přišla o větší počet členů než ČAVU.

Po druhé světové válce však učené společnosti nemohly reformám uniknout. Před celospolečenskými změnami se nešlo zavírat do věže ze slonoviny. Záleželo ale na tom, zda se podaří udržet dobré tradice a doplnit je novými trendy. Jako největší hrozba se ukazovalo nové pojetí akademií věd inspirované Sovětským svazem. Akademie věd nového typu měly především

propojovat reprezentativní funkci vrcholné učené společnosti s provozováním sítě pracovišť hlavně základního výzkumu. Tyto akademie zároveň řídily veškerý výzkum v okruhu své působnosti. Myšlenka na vznik centrální vrcholové akademie věd se vyvíjela postupně a přinejmenším zpočátku byly otevřené různé cesty k jejímu vytvoření, ať již by to znamenalo transformaci některé z existujících učených společností, vytvoření nové instituce na zelené louce, nebo její pojetí jako střešového koordinačního útvaru. Se všemi možnostmi počítal první plán ministerstva školství, řízeného tehdy kolem r. 1947 národněsocialistickým politikem Jaroslavem Stránským. Nakonec byla formálně zvolena varianta zcela nové instituce, do níž však byla zapojena velká část dosavadních členů ČAVU i KČSN, zejména pokud šlo o reprezentanty přírodních věd. Např. v Maďarsku naopak Sovětský svaz prosadil další existenci tradiční Maďarské akademie věd – došlo však k čistce mezi členským sborem, takže procento původních členů se až tak nelišilo od podílu členů ČAVU a KČSN, kteří působili i v rámci Československé akademie věd (ČSAV).

Zvláště ve společenských vědách se nicméně odehrálo mnoho krutých nespravedlností. O jejich dopadu na další vývoj vědy v Československu by se dalo dlouze debatovat a nepochybně bychom našli i mnohé pozitivní stránky. Z úhlu pohledu tohoto textu se jeví jako rozhodující fakt, že s vytvořením ČSAV u nás na dlouhá desetiletí mizí učené společnosti pojímané jako salony vědy či ducha, jak je označil v prvních diskuzích o vybudování jednotné akademie věd pedagog Václav Příhoda.

Vytratil se tak prostor pro svobodné setkávání učenců a nezávazné kreativní diskuze, v nichž postoje jednotlivých účastníků nepředurčují zájmy institucí, jež reprezentují. Zpočátku si význam této ztráty uvědomovali jen nemnozí, ale v pozdějších letech byla pocítována stále výrazněji, možná i v souvislosti s vývojem fungování členského sboru ČSAV. I když v něm prakticky po celou dobu existence převládali kvalitní odborníci, pod tlakem politických orgánů se do něj dostala řada sporných osobností nebo rovnou politických prominentů s pochybnou vědeckou úrovní. Navíc nešlo o svobodné a plně dobrovolné členství. To nevyvážila ani všechna privilegia a mzdová zvýhodnění, o nichž se členům Soudromě společnosti nauk z 18. století ani nesnilo.

5 O vytvoření Učené společnosti České republiky se rozhodlo v pražském Karolinu 10. května 1994. Zleva: Otto Wichterle, tehdejší ministr školství Ivan Pilip, Josef Koutecký, rektor Univerzity Karlovy Karel Malý, Rudolf Zahradník a Helena Illnerová. MÚA AV ČR, fond Reportáže ČSAV a AV ČR, sign. FOP 560, č. 9

Pozice sboru členů ČSAV se otřásla již po listopadu 1989, ale jeho definitivní konec znamenal až rozpad Československa a zánik ČSAV k 1. lednu 1993. Nastala tak zhruba rok a půl trvající doba, kdy po více než 220 letech v českých zemích nefungovala žádná učená společnost. Je samozřejmá pravda, že vědci v divokých časech ekonomické a politické transformace měli jiné, existenční starosti. Přesto i tehdy se ukazovala potřeba vzniku skutečného salonu vědy, který by zároveň reprezentoval špičku vědy, vybranou samotnými učenci.

Učená společnost ČR – novinka i tradice

Dostáváme se k poslednímu obrazu, k jubileu nezpochybnitelnému a spolehlivě datovanému – k 25. výročí založení Učené společnosti České republiky (obr. 5). Přestože formálně vznikala nová společnost, i v dobovém tisku byla pojímána jako obnova tradice učených společností v českých zemích, především Královské české společnosti nauk. Detaily události jsou popsány v již zmiňované brožuře, která obsahuje i vzpomínky některých významných pamětníků včetně Rudolfa Zahradníka jako klíčové osobnosti vzniku Učené společnosti. K dispozici je tu stručný přehled činnosti Učené společnosti od r. 1994 až podnes. Proto snad nevádi, když průlet dějinami během více než tří století ukončím závěrem, k němuž mne dovedly mé výzkumy a četba výsledků ostatních badatelů.

Fungování učených společností odráží obecný stav společnosti v daném období. Často jsou vábeny politickou mocí, která jim pomáhá zajistit vliv na společnost a vědecký provoz. Jakmile se však začnou přizpůsobovat jiným než vědeckým zájmům, rychle upadají. Rozhodně lépe fungují jako salony vědy než jako součást jejich dílen. Přitom se nemohou izolovat od aktuálního dění, naopak na něj musejí stále reagovat. Jak ale ukazuje 25 let úspěšné existence Učené společnosti ČR, její členové si tuto skutečnost plně uvědomují stejně jako jejich předchůdci.

Použitá literatura uvedena na webu Živý.